

JĘZYKOZNAWSTWO

Lilia Citko

Białystok, Uniwersytet w Białymstoku

**STAROBIAŁORUSKI *TRISTAN*
W ZBIORACH BIBLIOTEKI RACZYŃSKICH
W POZNANIU – UWAGI O JĘZYKU RĘKOPISU**

**Old Belarusian *Tristan* in the Collection of the Raczyński Library in Poznań
– Some Remarks on the Language of the Manuscript**

ABSTRACT: Old Belarusian *Tristan* represents a part of an extensive codex hand-written in the 16th and the 17th centuries, and housed in the Raczyński Library in Poznań (index BR Rkp. 94). The novel, which dates from 1580s, is an example of a Serbian text translated from an Italian original but not preserved. The genre of the relic – a chivalric romance – enabled its author to wield stylistic freedom and independence from Slavic Orthodox tradition, which fostered the entering of living language characteristics into the text. Selected phonetic, inflectional and lexical phenomena analyzed in the article certify a number of peculiar features in the system of the Belarusian language of the time. Some processes that were authenticated in the text are proof of their advanced developmental level (dispalatalization of functionally soft consonants and [r̥]), forms with endings *-uczŭ /-eczŭ*, *-wszŭ* (functioning as adverbial participle), other processes have low frequency of occurrence in texts of that time (e.g. *akanie*). Considering lexical layer of the work, special attention is focused on the presence of borrowings (from Serbian and Polish) and occasional words.

KEYWORDS: translation and literature, Old Belarusian, phonetics, inflection, vocabulary

Z historii zabytku

Starobiałoruska wersja legendy o rycerzu Tristanie stanowi część obszernego rękopiśmiennego kodeksu z XVI i XVII wieku, przechowywanego w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu (sygn. BR Rkp. 94). Zabytek zawiera również inne opowieści oraz dokumenty rodziny Uniechowskich – pierwszych właścicieli manuskryptu, którzy posiadali swoje dobra w okolicach Nowogródka na Białorusi. Z 1672 r. pochodzi ostatnia notatka dotycząca rodziny (małżeństwa jednej z córek Hieronima Uniechowskiego), od tego czasu dalsze losy Kodeksu kryją wiele tajemnic. Prawdopodobnie pod koniec XVII w., a być może w XVIII stuleciu, rękopis znajdował się w posiadaniu książąt Radziwiłłów i był przechowywany w ich Archiwum w Nieświeżu, o czym świadczą mogą zachowane oznaczenia biblioteczne (m.in. naklejka z sygnaturą Loc. IV N° 34, wskazująca miejsce przechowywania w Archiwum)¹. Kolejnym właścicielem kodeksu był przypuszczalnie Julian Ursyn Niemcewicz dysponujący również innymi Radziwiłlianami z archiwum nieświeskiego. Niemcewicz sprzedał swoją kolekcję w 1835 r. żonie Edwarda Raczyńskiego, fundatora poznańskiej ksiąźnicy, zaś Konstancja Raczyńska kupione od Niemcewicza zbiory przekazała Bibliotece w darze.

W rękopiśmiennej księdze, znanej jako *Kodeks Raczyńskiego (Raczyńskich)* lub *Poznański*, wyodrębnia się zwykle dwie części, z których pierwsza, pochodząca z około 1580 roku, napisana w języku starobiałoruskim, składa się z dzieł literatury i historiografii. Część druga zawiera głównie dokumenty, rodowody i notatki – w języku starobiałoruskim i polskim – rodziny Uniechowskich.

Rękopis otwierają przekłady dwóch średniowiecznych romansów rycerskich – opowieści o Tristanie i o Bowie z Antony, objęte wspólnym tytułem *Починае^{mb} са пове^{cm} ў витеза^x с книг с^рб^ьски^x, а з^лаца ў сла^бном^ь рыцэры Трычан[e], ў А^ццаломе і ў Бове і ў и^ншых^ь многіх витезе^x доб[рых^ь]*. W tekście *Kodeksu* opowieść o Bowie jest jednak wyodrębniona jako *Исторыя ў княжати Кэвидоне* – ojcu Bowu.

¹ A. Baszko, *Nota edytorska*, [w:] *Białoruski Tristan*. Faksymile rękopisu wraz z analizą filologiczną Alesia Brazgunowa i Nadzieji Starawojtowej (odczytanie, przekład na język białoruski, transliteracja), pod red. Mariusza Maszkiewicza, Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Wrocław 2006, s. 307.

Warto zauważyć, że oprócz przekładu na współczesny język białoruski, *Tristan* doczekał się tłumaczeń na język serbski (I. Grickat, *Povest o Trištanu i Ižoti*, Beograd 1966), włoski (E. Sgambati, *Il Tristano biancorusso*, Firenze 1983) i angielski (*The Byelorussian Tristan*, translated by Zora Kipel, Volume 59 Series B Garland Library of Medieval Literature, New York & London 1988).

Pomieszczony na kolejnych kartach rękopisu tekst to *Исторыя о Атыли короли угорьскомъ*. Opowieść o Attyli, jak wykazał A. Brückner², jest również przekładem. Wydany po łacinie w 1568 roku przez Mikłósa Oláha, węgierskiego historyka i poetę, utwór przetłumaczony został w 1574 roku przez Cypriana Bazylika na język polski jako *Historia spraw Atyle*. Z polskiej translacji tekst przełożono na starobiałoruski³.

Pierwszą część *Kodeksu* zamyka latopis przedstawiający dzieje Litwy od czasów legendarnych (przybycie na Litwę za panowania Nerona rzymskich uchodźców – protoplastów Litwinów – pod wodzą księcia Palemona) do 1548 roku, zwany *Latopisem Raczyńskich (Raczyńskiego)* bądź *Poznańskim*⁴.

Szczególną wartość dla historii literatury i języka białoruskiego przedstawia *Tristan*. Wynika to z miejsca, jakie legenda o Tristanie i Izoldzie zajmuje w literaturze europejskiej, jak też z unikatowości starobiałoruskiego przekładu jako źródła. Jest to najstarszy zabytek białoruskiej literatury świeckiej, ale także jedyna zachowana słowiańska wersja tzw. „Tristana prozą”⁵.

W świadomości czytelnika polskiego legenda o Tristanie funkcjonuje w głównej mierze jako barwna literacko opowieść z przełomu XIX/XX wieku opracowana przez francuskiego mediewistę J. Bédiera pt. *Le Roman de Tristan et Iseut*. Stanowi ona próbę rekonstrukcji, a właściwie dość swobodnej adaptacji zachowanych fragmentów średniowiecznych powieści, dostosowanych pod względem treści, jak też narracji do wrażliwości ówczesnego czytelnika⁶. Francuską wersję legendy w mistrzowskiej formie przekazał polszczyźnie T. Boy-Żeleński⁷.

Starobiałoruska wersja historii Tristana w wielu miejscach różni się od tekstu adaptacji Bédiera. Inne jest m.in. zakończenie legendy: historia miłości dwojga kochanków nie jest doprowadzona do tragicznej śmierci – Izolda Jasnowłosa przy-

² A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*, „Archivfürslavische Philologie”, 1886, Bd. IX, s. 345–391.

³ Obie translacje były przedmiotem badań Andrasa Zoltana, sławisty węgierskiego, por. m.in. A. Zoltán, „Athila” M. Oláha w przekładzie polskim i białoruskim (z wyników analizy porównawczej słownictwa), [w:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Studia Sławistyczne, 3, pod red. Z. Abramowicz, Białystok 2002, s. 15–20.

⁴ Jest to *Летописецъ великого князства Литовского и Жомойтского* reprezentujący tzw. drugą redakcję (drugi zwód) latopisów litewsko-ruskich. Więcej na temat redakcji latopisów Wielkiego Księstwa Litewskiego por. L. Citko, „Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006, s. 24–25.

⁵ Istnieją dwie starsze wersje słowiańskiego *Tristana* napisane wierszem. Są to dwa czeskie rękopisy z 1449 i 1483 r., inspirowane niemieckimi adaptacjami mitu Tristana (gł. Eilharta z Obergu i Gotfryda ze Strasburga), por. *Аповесць пра Трышчана*, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А.Я. Міхневіча, Мінск 1994, s. 41.

⁶ Por. *Wstęp*, [w:] *Tristan i Izolda*. Ze starofrancuskiego teksty przeł. i oprac. Joanna Gorecka-Kalita, Wrocław 2006, s. V-CVII.

⁷ J. Bédier, *Dzieje Tristana i Izoldy*, tłum. T. Boy-Żeleński, pierwsze wydanie w 1925 r.

bywa, by leczyć rannego w pojedynku Tristana. Izolda o Białych Dłoniach również się pojawia w powieści, jednak nie zostaje poślubiona przez Tristana.

Datowany na lata 80. XVI wieku manuskrypt zawiera tekst, który pod względem treści jest bliski włoskojęzycznej redakcji weneckiej z XV wieku⁸. Badania zabytku⁹ dowodzą, że przekładu dokonano jednak nie bezpośrednio z protografu włoskiego, lecz ze źródła serbskiego. Dotychczas nie udało się go odnaleźć, a na medium serbskie wskazują obecne w języku starobiałoruskiego przekładu serbizmu leksykalne (typu: *белезь, нгьякъ, племя, кружки, отокъ*), zidentyfikowane już przez pierwszych badaczy rękopisu, A. Brücknera¹⁰ oraz A. Wiesiełowskiego¹¹. Ustalenia Brücknera i Wiesiełowskiego dotyczące źródła starobiałoruskiego *Tristana* znalazły potwierdzenie w późniejszych badaniach historyków języka, m.in. J. Karskiego¹² oraz A. Żurauskiego¹³.

Znaczenie *Tristana* w historii języka białoruskiego jest nie do przecenienia. Już sam gatunek utworu – romans rycerski – umożliwił jego twórcy swobodę stylistyczną i uniezależnienie od archaizującej tradycji cerkiewnosłowiańskiej, a to sprzyjało przenikaniu do tekstu cech żywej ruszczyzny¹⁴. Nasycenie utworu elementami języka mówionego można objaśniać również tym, że *Tristan*, w opinii badaczy¹⁵, nie jest literalnym, a raczej wolnym przekładem, formą adaptacji oryginału serbskiego. Znamienna w tym względzie jest szczególnie ortografia zabytku, niekonsekwentna, dopuszczająca wariantywną realizację wielu białoruskich cech

⁸ Na ten temat por. m.in. Z. Kipel, *Introduction*, [w:] *The Byelorussian Tristan*, translated by Zora Kipel, Volume 59, Series B, Garland Library of Medieval Literature, New York & London 1988, s. XI-XXVIII.

⁹ Rękopis poznański, zawierający m.in. powieść o Tristanie, został odkryty i po raz pierwszy opisany przez rosyjskiego i ukraińskiego slawistę O. Bodianskiego, por. O. М. Бодянский, *О пописках моих в Познанской публичной библиотеке*, „Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете”, Москва 1846, кн. I, s. 3–32.

¹⁰ A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*, s. 345–391.

¹¹ А.Н. Веселовский, *Бѣлорусскія повѣсти о Тристанѣ, Бовѣ и Аттилѣ въ Познанской рукописи конца XVI вѣка*, „Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наук”, т. 44, № 3, Санкт-Петербург, 1888, s. 126.

¹² Е.Ф. Карский, *Белорусы*, т. III. *Очерки словесности белорусского племени*. 2. *Старая западнорусская письменность*, Петроград 1921, s. 77.

¹³ А.І. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 1, Мінск 1967, s. 264–268.

¹⁴ Mianem *ruszczyzny*, języka *ruskiego* określa się zachodni wariant języka staroruskiego funkcjonującego w Wielkim Księstwie Litewskim, nasyconego lokalnymi elementami gwarowymi, podanego narastającym, zwłaszcza od XVI w., wpływem polskim. Historyczny zakres znaczeniowy pojęcia *język ruski* dopuszcza wymienne stosowanie go z innymi terminami, takimi jak: *zachodnioruski*, *starobiałoruski* czy też *prosta towa*, *ruska towa* (por. na ten temat np. A. Naumow, *Domus-divisa: Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 38; В. Мякишев, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków 2008, s. 26–32).

¹⁵ Por. m.in. Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, s. 78.

fonetycznych. Na tle ówczesnych norm zdeterminowanych przez tradycję cerkiewno-słowiańską tekst przekładu wyróżnia się zapisami zaświadczającymi fonetyzację ortografii, dokumentuje obecność regionalizmów fleksyjnych oraz środków leksykalnych zaczerpniętych z żywego języka.

Przedstawione niżej uwagi na temat języka białoruskiego *Tristana* (BT)¹⁶ mają charakter rekonesansowy i dotyczą jedynie wybranych zjawisk z zakresu fonetyki, fleksji i słownictwa, reprezentujących najbardziej osobliwe cechy kształtującej się w XVI wieku białoruszczyzny¹⁷.

Niektóre zjawiska fonetyczne

Dyspalatalizacja spółgłosek szumiących i [c]. Zjawisko poświadczane jest w piśmiennictwie ruskim od początku XIV wieku¹⁸, a w zabytkach drugiej połowy XVI wieku posiada już stosunkowo bogatą dokumentację¹⁹. Spostrzeżenia te potwierdzają również zapisy w BT.

жы, шы, чы, шы /жи, ши, чи, щи, пр. *положыль* (2), *жыли* (4), *тужыти* (5), *жыivotъ* (6), *дружыны* (76), *ожыдаючы* (92), *стережыса* (93), *бежыть* (97), *кажы* (100), *гзложыла* (121), *г флашы* (10), *и^ншыхъ* (14), *не страшыса* (20), *инъшые* (47), *хорошыи* (59), *поспешыти* (61), *забы^ншыса* (68), *большыи* (75), *бачыль* (21), *вчыню* (23), *са злучыли* (29), *бачы^н* (30), *лечыти* (41), *вчынili* (47), *гчыла* (104), *чы^н* (109), *мечыкамі* (110), *защытила* (17), *щы^н* (49), *щыты* (75) /*дружину* (1), *тужи^н* (35); *не грешите* (6), *наши* (55); *очима* (5), *вчинити* (6);

жэ, шэ, чэ, щэ / же, ше, че, ще: *вжэ* (78), *не можэ* (94), *не можэ^н* (98), *скажэ^н* (111); *поле^ншэ^не* (26), *вашэ^н* (99); *хочэшъ* (17), *сестреньчэ* (53), *речэ*

¹⁶ Podstawą źródłową niniejszych badań jest tekst zawarty na początkowych stronach *Kodeksu* (1–127), zatytułowany *Починае^нса пове^нб в витез^нах с книг с^нб^нск^ни, а зваца в сла^нномъ рыцэры Трычан[е], в А^нчаломе и в Бове и в и^ншыхъ многихъ витезе^н доб[рыхъ]*. Cytowany w artykule materiał egzemplifikacyjny podaje się w pisowni zbliżonej do oryginalnej.

¹⁷ Niektóre aspekty języka *Tristana* były już przedmiotem badań. Fleksją dwóch zabytków pochodzących z *Kodeksu Raczynskich* zajmowała się T. Jasińska-Socha w pracy *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)*. „Monografie slawistyczne” 1979, nr 41, zaś ich grafiką J. Głuszkowska w artykule *Uwagi o grafice i ortografii starobiałoruskich zabytków drugiej połowy XVI w. (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)*. „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej. Językoznawstwo” 1983, t. 11, s. 41–49. Na temat wybranych zjawisk fonetycznych języka zabytku pisała J. Getka w artykule *Uwagi o fonetyce języka starobiałoruskiego w literaturze tłumaczeniowej*. „Acta Albaruthenica”, 14 (2014), s. 99–106.

¹⁸ Е.Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 1, Москва 1955, s. 378.

¹⁹ А.М. Булька, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970, s. 110–112.

(96), *хочэмо* (98); *процэ^не* (42), *стрельбицэ* (57), *росъцэпле^н* (59), *еицэ* (99) / *вже* (1), *може^н* (2), *жестоко^н* (30), *оженити* (53), *гроженые* (58), *множество* (73), *поможе* (111); *больше^н* (13), *ваше^н* (15), *погоръше^не* (25), *прыше^ншы* (34), *зкрашения* (45), *пташе^нки* (120); *чоловече* (5), *зсхочешъ* (18), *честова^н* (38), *хоче* (48), *рече* (100), *хоче^н* (106), *ку^нче* (109), *вечеры* (120), *сестрэнче* (126); *еще* (2), *крещено* (9), *ицешъ* (33), *мъце^не* (48), *прыстанице* (70), *процэ^не* (126);

жъ, шъ, чъ: *ижъ* (2), *оружъя* (49), *ажъ* (90), *Паламидежъ* (92), *нижъ* (105); *будешъ* (3), *чугешъ* (5), *вѣдаешъ* (34), *товарышъ* (95); *ночь* (4), *мечъ* (12), *мо^нчъкомъ* (16);

цэ / це: *в речэ* (2), *опецэ* (4), *ласцэ* (4), *сэ^нцэ* (5), *рыцэры* (7), *лицэ* (6), *дѣвицэ* (8), *в руцэ* (11), *слонцэ* (25), *цэрко^с* (92), *до^нцэ* (114) / *з цэ^нкви* (18), *рыце^нства* (72), *в сэ^нце* (83);

ць: *палаць* (23), *сестрэнецъ* (43), *городецъ* (87), *вдарецъ* (100), *венець* (122), *моцью* (127).

Najdobitniej proces dyspalatalizacji spółgłosek szumiących i [c] dokumentują zapisy z grafemem **ы**, których wysoka frekwencja w BT na tle znikomej liczby zapisów z **и** może świadczyć o ich stabilizacji, noszącej cechy normy pisownianej. Analogiczny charakter ma użycie po tych spółgłoskach **ѣ**, przy braku poświadczeń zapisów z **ь**. Inaczej kształtuje się stosowanie liter *э / е* w połączeniach ze spółgłoskami szumiącymi i [c]. O ile z dużą konsekwencją za pomocą grafemu *э* oznaczane jest stwardnienie [c] (w całym zabytku występuje zaledwie 5 zapisów z *е*), o tyle użycie *э* po szumiących poświadcza się mniejszą liczbą zapisów (ilość użyć *э*: *е* wynosi ok. 50 : ok. 800). Dane te wydają się dowodzić trwalszego zakorzenienia w fonetyce dyspalatalizacji [c] niż spółgłosek szumiących.

Dyspalatalizacja [rʲ]. Najwcześniejsze zapisy poświadczające stwardnienie [rʲ] w języku staroruskim datowane są już na XI-XII wiek²⁰. Zabytki zachodnioruskie dość powszechnie dokumentują dyspalatalizację tej spółgłoski w XIV-XV wieku²¹. Również pisownia BT dość konsekwentnie odzwierciedla zdyspalatalizowane [r], które współcześnie jest normą białoruskiego języka literackiego oraz większości gwar.

ры / ри: *прыеха^н* 1, *товары^нство* (1), *зморыль* 2, *говоры* 3, *прыятела* (3), *прыкрыто* (6), *крыча^н* (11), *прыста^н* (21), *не вѣры^н* (37), *говорыль* (43), *кы-вава* (48), *трывала* (54), *тры* (58), *затворы^н* (60), *вдарыль* (62), *прыя^ннь* 67, *пры^нчыць* 70, *Хры^нта* 73, *господарына* 76, *товары^нства* (80), *непрыятель*

²⁰ Пор. Ф.П. Филин, *Происхождение русского, белорусского и украинского языков*, Москва 2006, s. 315.

²¹ Пор. zapisy *терать* (1398), *Дрысы* (1399), które cytuje Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, s. 307.

(81), *веры^{mu}* (87), *стрымени* (96), *ω^mворыти* (103), *прыбѣгъ* (105), *зкры^u*, *зкрыва^uсѧ* (111), *смотры^u* (112), *ро^oберытесѧ* (119), *знутры* (120) / *принѧти* 3, *ѣ^oдрине* 5, *ѣ^oдринѧ* 6, *говорити* 6, *говори^u* 12, *пришоль* 13, *чотыри* 19, *три* 26, *господарине* 30, *смотри* 33 i in.

рэ / ре: *посмотрѣ^oшы* 17, *рэ^k* 50, *рэчэ* 96, *рэкъ* 97, *рѣкла* 97, *дворэ* 57, *впрэ^oме* 60, *добрэ* 86, *стрэмени* 96, *говорэчи* 97, *срѣбра* 99, *сестрэнче* 126 / *зрэ^oе^u* (2), *крѣ^oны^u* (4), *рѣкла* 6, *рэкъ* 7, *реки* 7, *трѣ^x* 8, *змерети* 10, *перѣ^o* 10, *стеречи* 10, *добре* 10, *серебра* 14, *престраш^oсѧ* 19, *древа* (21), *сестренець* 43, *потреба* 44, *крѣ^oны^u* 45, *дворе* 58, *срѣ^oреную* (67), *треба* (69), *сѧ стере^u* (75), *бере^mсѧ* (82), *грѣха* (90), *потрѣпа^o* (125) i in.

Dyspalatalizację [r] reprezentują w rękopisie głównie połączenia **ры**, które wykazują wyraźną dominację nad zapisami **ри** (w proporcji ok. 2700 : 37). W przypadku połączeń **рэ : ре** obserwuje się sytuację odwrotną (25 : ok. 1600). Przewaga zapisów z **e** nie musi jednak sugerować miękkiej realizacji fonetycznej [r], może jedynie stanowić pozostałość tradycyjnej normy graficznej, w której litera **э** nie miała jeszcze trwałego miejsca.

Reparycja [u] / [ɥ] / [ʎ]. W pisowni zabytku znalazło odzwierciedlenie charakterystyczne dla języka białoruskiego przejście [u] po poprzedzającej samogłosce w niezgłoskotwórcze [ɥ] w pozycji na początku morfemu i wyrazu. Graficzną realizację tego zjawiska dokumentują liczne zapisy z **ѡ** w nagłosie wyrazów, np. *сѧ вродилъ* (4), *на вѣтъ* (5), *душею ивмо^o* (6), *Трыцѧна вморы^{mu}* 10, *дитѧ вме^oлое* 10; *и вбачыли* 10, *и ^oвошла* 15, *велми вдѧ^oно* (15), *не могла втерпети* (17), *не вѣгъла* (17), *сѧ втомилѧ* (19), *такого врожѣ^oя* 30, *не вѣгъль* 32, *и ^oвошли* (35), *и вказала* (37), *не внимаю* (50), *ему вгожу* 54, *не вмеръ* (65), *не може втечы* (71), *в темницы вкинути* (71), *маю вбити* 76, *и ^oвидѣ^o* (116), *сѧ вдарыли* (125). Analogiczne zapisy znajdziemy również w śródgłosie (po samogłosce): *ωста^oмо* (9), *пра^oда* 11 *невдѧ^oно* 13, *напротывку* (14), *дѣвка* (47), *за^oтра* (80), *поздор^oте* (81).

Przejściu w [ɥ] podlega również dawne [ʎ] w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie, poświadczone nielicznymi przykładami mieszania liter **л** / **ѡ** w zabytkach zachodnioruskich XIV²², częściej XV–XVI wieku²³. Rękopis BT nie notuje przypadków wariantywnej realizacji graficznej [ʎ] w postaci **ѡ**, tłumacz używa jedynie grafemów **л** / **лѣ**, np. *бачыль* (11), *сѧ нашоль* (28), *добыль* (51), *прышоль* (62), *розобралъсѧ* (78) / *обеца^o* (8), *милова^o* (11), *мо^oчъкомъ* (16), *скочы^o* (46), *по-*

²² Najstarszym pośrednim świadectwem tej zmiany są wahania w pisowni imienia księcia Litwy – Witolda. Jego litewska forma *Vitautas* w dokumentach ruskich XIV–XV wieku ma postać *Vitovtъ*. W ostatniej redakcji latopisów litewsko-ruskich imię to pojawia się wielokrotnie w zapisie *Witolt* oraz *Witowt*, rzadko *Witold*, por. na ten temat L. Citko, „*Kronika Bychowca*” *na tle...*, s. 64.

²³ Por. zapisy: *не вдовзѣъ*, *оу вольторокъ*, które przytacza E.Ф. Карский, *Белорусы...*, s. 320–322.

*веда*¹ (47), *говора*¹ (49), *добы*¹ (51), *прышо*¹ (59), *до*¹го (74), *спо*¹нула (90), *нашо*¹са (101). Nie należy jednak wykluczać, że duża frekwencja zapisów z literą wyniesioną nad wers sugeruje artykulację [ɥ] jako [ɥ].

Spółgłoski protetyczne. Charakterystyczne dla języka białoruskiego protezy spółgłoskowe wokalicznego nagłosu występują dziś zwykle w postaci [v-] przed samogłoskami tylnymi i [j-] przed przednimi. Nagłosowe [e-] w wyrazach rodzimych jest poprzedzane przez [h-] (np. *h-ety*, *h-eta*)²⁴. W zabytku protetyczne *в* przed samogłoską tylną pojawia się w przyimkach i przedrostkach jako efekt protezowania inicjalnym [ɥ] / [u] bilabialnego [w] przed labializowanym [o]: *в-окно* (2), *в-одной коморе* (30), *в-о*¹дно¹ коморе (38), *в-Горленьдэю* (19), *в-Орленьдэи* (20, 50), *в-Орле*¹дэю (53), *в-одинь великии домь* (71), *в-остро*¹ (80), *в-оную цэ*¹ко¹ (92), *в-обе*¹ны¹ палаць 106; *о*¹ *в*ошо¹ 1; *и*¹ *в*ошла 15; *король в*ошо¹ 86; *такь в*ошли 99.

Odnotowane w pisowni BT przykłady ilustrują zmianę przyimka / przedrostka [въ] po zaniku jerów w [ɥ], po którym przed samogłoskami rozwija się [v] likwidujące hiatus.

Akanie. Jedna z najbardziej znamienych cech języka białoruskiego nie otrzymała bogatej egzemplifikacji w pisowni BT. Przykłady zapisu [a] na miejscu etymologicznego [o] w pozycji nieakcentowanej są nieliczne: *а*¹ганы (86, 113), *гара*¹дъ (31), *ина*хо¹ника¹ (27), *ина*хо¹нику (49), *ина*хо¹ника (74), *па*гани¹ (118), *А*нцало¹ (124). Większość z przytoczonych wyrazów występuje w obocznej realizacji graficznej: *ино*хо¹ника (18), *по*гани¹ (114, 115, 116, 118), *по*ганиномъ (118), *А*¹цоло¹ (70), a w części leksemów wahania w zapisach *o/a* można tłumaczyć wpływem form polskich: *не пома*гало (22), *пома*гаю¹ (80) / *пом*огла (5), *пом*огу (27); *пола*мали (21, 46), *ла*ма¹ (94), *зла*ма¹ (127) / *пола*мали (101, 125). Pośrednim świadectwem obecnego w języku pisarza akania są również odnotowane w BT hiperyzmy: *о*лмарею¹ (11), nazwy własne: з *О*цалотомъ (61), *По*ломиде¹ (29), które wielokrotnie poświadczane zostały w formach: *А*нцало¹, *Па*лмиде¹.

Realizacja [g]. Oboczną realizacją graficzną charakteryzuje się w BT spółgłoska [g]. Dominującymi są zapisy dokumentujące właściwy białoruszczyźnie fryktyw-ny charakter głoski [ɣ]²⁶, por. *го*ловы (17), *го*товъ (19), *ге*лмъ (20), *го*воречы (29),

²⁴ Por. W. Czekman, E. Smułkowa, *Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa 1988.

²⁵ Por. *альмария, армария* 'szafa, szkrzynia', *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А.І. Жураўскі, Мінск 1982, т. I, s. 142.

²⁶ Poświadczenia wymowy [g] jako [h], typowe również dla języka ukraińskiego, pojawiają się w XIII-wiecznych dokumentach halickich pisanych alfabetem łaćnińskim, np. *Halicie rex* (1229 r.),

ггодити (53), *га^нбу* (54), *послуга* (71), *прыслагнуті* (77), *Бога* (80), *а^нганы* (86), *городецъ* (87), *прыбѣгъ* (105), *погани^н* (114), *слуга* (116). Realizację [g] wybuchowego odzwierciedlają zapisy z digrafem *кз* notowane w niektórych wyrazach będących zapożyczeniami w języku białoruskim z polszczyzny (lub przez jej medium), np. *кгдаы* (10), *эквалътовати* (16), *кзро^нке^н* (21), *мо^нкзу* (21), *кгдаы^н* (30), *кзва^нтомъ* (70), *квалтг* (109).

Geminacja spółgłosek. Tak charakterystyczna właściwość fonetyki języka białoruskiego, jak podwojenie spółgłosek²⁷ w pozycji interwokalnej w wyniku asymilatywnego wpływu [j], nie znajduje bezpośredniego udokumentowania w BT. Notuje się głównie zapisy zawierające grafem *ь* po spółgłosce, np. *путье* (10), *росказанья* (11), *на то^н весельи* (18), *по^нстенъе* (20), *в томъ скиненью* (32), *безъзаконье* (33), *о^нпущенье* (41), *на зме^нканьи* (42), *о^нпаденья* (56), *бе^нперестанья* (63), *бе^нме^нканья* (63), *весельемъ* (126) lub wyniesioną nad wers literę, por. *пры пороже^ню* (6), *у везэ^не* (12), *в розъмы^нле^ню* (15), *погоръше^не* (25), *г ро^нмышле^ню* (33), *на весе^не* (42), *ку зме^нка^ню* (44), *в се^нвезе^ни* (71), *по сна^ню* (86), *о позна^ню* (98), *весе^немъ* (116). Stosunkowo częste stosowanie przez tłumacza zapisów z literą wyniesioną między samogłoskami może sugerować zgeminowany charakter oznaczanych przez nią spółgłosek.

Niewątpliwym reliktem tradycyjnej normy cerkiewnosłowiańskiej pozostają nielicznie poświadczane w BT zapisy z *-ue*, stanowiące cechę właściwą piśmienictwu religijnemu, por. *вмишление* (36), *слышание* (40), *гкрашения* (45), *веселие* (67), *крещения* (73), *о^нпущение* (85), *ропнутие* (90), *о^нпрощению* (105).

Osobliwości fleksyjne

W systemie fleksyjnym BT wyodrębnia się grupa zjawisk, które należy traktować jako regionalizmy wykazujące zbieżność terytorialną ze współczesnymi białoruskimi obszarami dialektalnymi, a niekiedy również z językiem ogólnym skupiającym cechy północno-wschodniego i południowo-zachodniego zespołu dialektalnego. Identyfikacja tych elementów w BT może okazać się istotna przy ustalaniu prawdopodobieństwa miejsca powstania zabytku lub też miejsca pochodzenia tłumacza tekstu²⁸.

por. Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови* (przekład: G. Shevelov, *A historical phonology of the Ukrainian language*, Heidelberg 1979), Харків 2002, s. 449–451.

²⁷ Najstarsze poświadczenia tego procesu w tekstach zachodnioruskich pochodzą z XV i XVI wieku, np. *братанню*, *возданне*, *коллемъ*, *трет(ь)тего*, jednak w pisowni oznaczanie geminat pojawia się dopiero od połowy XVII wieku, por. Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, s. 292.

²⁸ Na podstawie analizy cech morfologicznych tekstu T. Jasińska-Socha opowiedziała się za południowo-zachodnio-białoruskim rodowodem BT, por. T. Jasińska-Socha, *System fleksyjny...*, s. 107.

Końcówka –mo. Odznacza się w BT wysoką frekwencją w 1. os. l.mn. czasu teraźniejszego/przyszłego prostego i w imperatiwie: *будемо [z] осподары* (6), *остамо* i *поведамо* *короли* (9); *оставмо* i *вешнимоса* (4); *сбиммо мы тое дитя* (6); *нарадимоса*, *поедьмо завтра* (13); *куды хочемо* (67); *коли не можемо* (71); *понехамо тое битвы* (117); *едемо гтурна* (121).

Duża aktywność cechuje tę końcówkę również w konstrukcjach trybu przypuszczającego, gdzie występuje ona w skontaminowanej aorystycznej formie słowa posiłkowego *bychto*, por. *гдѣ быхмо мѣли еха*^m (18); *абыхмо ехали* (18); *ради быхмо вчынили* (47); *што быхмо гчынили* (50); *вышли быхмо наполе* (72); *абымо суди справе*^л *ливе* (99).

Końcówka –mo w 1 os. lm. trybu oznajmującego i rozkazującego uważana jest najczęściej przez badaczy za cechę regionalną mającą swoje nawiązania w południowo-zachodnich gwarach białoruskich²⁹. Zwraca się przy tym uwagę, że jest ona poświadczona w tekstach II połowy XVI wieku pochodzących głównie z południowej Białorusi, nie notują jej natomiast teksty kancelaryjne okresu wcześniejszego związane z obszarem północno-wschodnio-białoruskim³⁰.

Końcówka –oje/–eje. Normatywny charakter dwusylabowej końcówki –oje/–eje w D. l.p. przymiotników i zaimków rodzaju żeńskiego potwierdzają bardzo liczne przykłady, por. *для великое муки* (6); *кубокъ чыстое трукитны* (11); *такъ цуное па*ⁿ *ны* (15); *бе великое печали* (20); *ом раны ядовитое* (22); *ом земли обфитое* (24); *для доброе славы* (25); *з другою стороны* (29); *с твоее ласки* (27); *не бачышь своее негодности* (47); *ом сее фили* (52); *бе моее га*ⁿ *бы* (57); *ом чыее ржки* (64); *если бы не было твоее доброе воли* (109); *жаль тое ганбы вашое* (114); *понехамо тое битвы* (117).

Udokumentowanie w BT jako bezwariantowej normy D. l.p. przymiotników i zaimków żeńskich końcówki –oje/–eje można tłumaczyć związkiem z południowo-zachodnio-białoruskim podłożem dialektalnym, któremu ta cecha fleksyjna jest właściwa również obecnie³¹.

Imiesłowy czynne czasu teraźniejszego na –*уць/–ець* oraz czasu przeszłego na –*wszy*. Obie formy partycypialne odznaczają się w BT wysoką frekwencją użycia, por. *пошла велми сму*ⁿ *на*, *кленучы де*ⁿ *то*^m (15); *видель его бегучы* (32); *едучы дѣвка по ту*ⁿ *на* (35); *ходили беручы оди*ⁿ *другому поле* (65); *кинуласа (...)* *пла-*

²⁹ Por. Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, s. 351–352; А.І. Жураўскі, *Гісторыя...*, s. 193.

³⁰ А.І. Жураўскі, *Гісторыя...*, s. 48.

³¹ Analogiczne formy w gwarach północno-wschodnich charakteryzują się końcówką –oj, stanowiącą również normę dzisiejszego języka literackiego, por. P.І. Аванесаў (ред.), *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск 1964, s. 195.

чучы и не *могучы* *говорыти* (77); *будучы* *Галиш*^м *свое*^м *тэськности* и *говоры*^т (83); *они* *иду*^м *по* *глицы* *говоречы* (91), *велми* *с* *зла*^к *ли* *болчыса* *га*^н *бы* (95); *пошо*^н *п*^н *ши*^т *несучы* *свою* *зброю* (96); *могу* *лечы*^м *с* *иду*^ч *як*^т и *лежечы* (104); *почала* *его* *лечы*^м *што* *могучы* (127); и *его* *самого* *по*^н *мавишы* *о*^н *не* *зр*^н *или* (1); *видевшы* *королева* *дита* ... *рекла* (6); *то* *чу*^ш *шы* *д*^т *в*^к *прыступила* *к* *ни*^н (6); *она* *рекла* *с* *смехну*^т *шыса* (36); *виде*^т *Трыщана* *один* *наодине* *с* *хлопцо*^н *мовившы* (43); и *нарадившыса* *поче*^т *не* *поехали* (62); *Трыща*^н *о*^н *пусти*^т *сме*^т *т*^ь *Бланору* *збвишы* *его* (66); *она* *взавшы* *лютно* *пошла* *к* *ни*^н (114).

Bogato udokumentowane w zabytku formy imiesłowowe na *-исзу* / *-есзу*, *-wszy* (z genetycznie żeńską końcówką *-y*) uogólnione zostały dla trzech rodzajów gramatycznych w liczbie pojedynczej oraz mnogiej, co sygnalizuje stopniowy zanik imiennych cech fleksyjnych imiesłowów, a w konsekwencji ich adverbizację. Analiza użycia syntaktycznego tych form dowodzi, iż nabrały one cech składniowych okolicznika, ewoluując tym samym do kategorii współczesnych białoruskich imiesłowów przysłówkowych.

Osobliwości leksykalne, składniowe

Należący do nurtu piśmiennictwa przekładowego starobiałoruski *Tristan* reprezentuje nieznaną w literaturze okresu wcześniejszego, o czym już była mowa, gatunek powieści rycerskiej. Pewna specyfika cechuje również formę utworu – to swoisty rodzaj bezpośredniej rozmowy autora z czytelnikiem, w której sugestywnie opowiedziana historia miłości usytuowana została na tle średniowiecznej kultury rycerskiej, z jej rytuałami, zasadami etykiety dworskiej i swoistym kodeksem moralnym. Oddanie kolorytu epoki wymagało od tłumacza zastosowania nowych środków ekspresji językowej, nieznaną piśmiennictwu religijnemu. Tym należy tłumaczyć nasycenie utworu z jednej strony elementami języka mówionego, z drugiej zaś zapożyczeniami, które miały służyć nominacji nieznaną na gruncie rodzimym desygnatów i realiów. Warstwa leksykalna powieści obfituje w aforyzmy, por. *Чоловѣкъ не вѣдае*^м, *што с* *ему* *гдѣ* *прыгоди*^м (27); *Гдѣ ест*^ь *ненави*^т, *та*^н *милости* *нѣтъ* (76); *Ништо так*^ь *не омылае*^т, *як*^т *па*^р *суна* *чоловеческа* (109); frazeologizmy, okazjonalizmy, np. *пасати* ‘pasować na rycerza’ (*и може*^т *там*^ь *служити*, *доколе* *ти* *с* *буде*^м *ча*^с *паса*^т *на* *рыцѣ*^р *ство* 18); *к* *ласт*^и *у* *смѣх*^ь (*але* *Трыща*^н *их*^ь *тѣшыль* *и* *к* *лалѣ* *то* *с* *смѣх*^ь, *и* *они* *с* *тѣшыли* *и* *дуфали* *с* *Трыщаново* *рыцѣ*^р *ство* 54); *кружки* *делити* ‘stawać w szranki’ (*моею* *га*^н *бою* *не* *буде*^т *с* *фалити*, *тепе*^р *познае*^т *с* *ким* *еси* *кружки* *делиль* 65); *с* *закрете* ‘na rogu, na zakręcie’ (*коли* *король* *свошо*^н *с* *ло*^ж *ницу*, *и* *сто* *ла* *Ижота* *с* *закрете*, *поки* *к* *не*^н *вышла* *с* *коморы* *Брагина* 86); *кинутися* *на* *великую* *вагу* ‘rzucić wszystko na szalę’ (*па*^н *но*, *то* *с* *еси* *кинула* *на* *великую* *вагу*, *што* *еси* *д* *ла* *на*^с *с*

била тое, чы^м бы еси мѣла ко^рмити о^мца своего 121); поклекнути на колени ‘kleknać’ (Трыцца^н покле^ннулъ на колени и ‘зда^л фалу Господу Богу 126) i in.

Istotnym elementem języka BT są również zapożyczenia, głównie polonizmy ujawniające się na płaszczyźnie leksykalnej, np. *милость* (И поча^н мы^слити, иж его мило^ст къ Ижоте нудила 35); *трутизна* (она была нарадила тую трути^нну на Трыццана 11); *кревные* (они были кре^вные и бли^зкие королю Мелиаду^у 6); *окрутныи* (мы оста^вуе^м весели, а ты вмирае^м о^кру^тною сме^ртью 22); *опатрно, опатрность* (мыслил^ь прыехати о^пат^рно и нара^дно лепше^е, ни^жс^ли перво 29); *дуфати* (зна^ю, што ми говоры^т правду, и я в тебе велми ду^фамъ 79); *рожса ‘róža’* (...дла ее красы, бо она была яко цвѣ^т и ро^жса 42); *волати* (дла того посла^л волати по вси^м сторонамъ 29); *перъси* (вдары^л ѝ самые перъси 45); *и^ж о^н та^к зу^фалы^т* (48), *потваръ* (неха^ю коро^в а^рлендэ^ски^и буде^т воле^т о^н пот^вары 65); *тэськность* (будучы Галио^м ѝ свое^ю тэськности и говоры^т 83); *пани^н* (годенъ ли то^т пани^н голову страти^т 106).

Niektóre leksemy zostały oddane w polskim wariacie fonetycznym, dokumentującym m.in. polską przestawkę: *кroleвал, кроль, бремѣнна, сромота, млоде^нцо^е, по^дровила*, chociaż paralelnie występują poświadczenia ruskiego pełnogłosu, np. *королевое, король, соромоте, осоромочоныхъ, по^дровла^е*.

Wpływami polskimi w zakresie fleksji i składni tłumaczyć należy obecność w BT form z ruchomymi końcówkami zredukowanego słowa posiłkowego w praeteritum i conditionalis, np. зле^н вчынилъ (83); абысь его паса^н (18); я не знаю, кто естэсь (118) oraz konstrukcji typu не естэ^н ѝ моцы мое^е (27); не естэ^н бе^ранъ (66).

Nawiązania do południowosłowiańskiego protografu znajdują odzwierciedlenie w serbizmach leksykalnych, na które uwagę zwrócili już pierwsi badacze zabytku³²: *белегъ* ‘znamię’ (*цы^т ... былъ бе^р иного белега, не та^к, якъ иные цыты* 59); *нѣякъ* ‘słabo, lekko’ (*былъ нѣякъ раненъ о^н медъведъ дикого* 73); *плема ‘ród’* (*плема Бланорово* 66; *плема корола Бана о^н Банока* 98); *кружки* ‘szranki’ (*с ки^т еси кру^жки делилъ* 65); *отокъ* obok *островъ* ‘wyspa’ (*пото^м пры^та^н к Чорному острову ото^ку* 108; *Хочу поехати ѝ то^т остро^в* 78); *ведро* od serb. *jedro* ‘żagiel’ (*Наради ми доброе су^дно и поставъ...одно ле^ккое ведро* 23); *част(ь)* ‘część’ (*За ча^ст Бо^жю да^т ми оди^н даръ* 113).

T.M. Sudnik³³ do grupy zapożyczeń o proveniencji serbskiej włączyła również leksemy: *радити, нарадити* ‘przyrzadzić, przygotować’ (она тое *трутизны* не

³² A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex...*, s. 345-391; А. Н. Веселовский, *Бѣлорусскія повѣсти...*, s. 126.

³³ Т.М. Судник, *Повесть о Трыццане в познанском сборнике XVI в.*, [w:] *Легенда о Тристане и Изольде*. [Текст] : [Переводы], изд. подгот., [предисл. написал, примеч. сост.] А.Д. Михайлов, Москва 1976 <https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja>

радила 10; *то^m виненъ, хто тую трутизну нарадиль* 10); *заболъ, прыболъ* ‘pomknął’, (и *оⁿ забоⁿ к нему и вдары^t его всюю моⁿю* 62; *всель на конь и прыболъ за ниⁿ бо^pздо* 66).

Wpływami serbskimi na poziomie syntaktycznym A. Żurauski³⁴ tłumaczy obecność w języku zabytku licznych konstrukcji zawierających przymiotniki niezłożone w funkcji przydawek, np. *которыⁿ носи^m знаме бгъло* (35); *А такъ была велика шкода* (69); *знаⁿ брата своего велми доброго рыцэра и смгъла и милована о^m добры^x людеⁿ* (9).

Zakończenie

Omówione wyżej najbardziej charakterystyczne dla białoruskiego *Tristana* zjawiska z zakresu fonetyki, fleksji oraz leksyki upoważniają do (ostrożnego) wnioskowania o stanie rozwoju języka w XVI wieku. Rękopis jest interesującym świadectwem złożoności problematyki ortograficznej okresu otwierającego długi proces normalizacji pisowni starobiałoruskiej, wciąż jeszcze podporządkowanej rygorom tradycji cerkiewnosłowiańskiej, a jednocześnie poszukującej sposobów graficznego dokumentowania cech żywego języka. W zakresie zjawisk znajdujących uzasadnienie w białoruskiej fonetyce wyróżniają się procesy, których graficzna realizacja w postaci dużej liczby poświadczeń tekstowych dowodzi zaawansowanego stopnia ich rozwoju (np. dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich i [r^ʲ], niezgłoskotwórczy charakter [ɯ] po samogłosce na początku morfemu i wyrazu, proteza [v-], frykatywna realizacja [g]) oraz takie, które wydają się być cechami słabiej osadzonymi w wymowie ze względu na niższą frekwencję zapisów w tekście (np. akanie, geminacja). Ogólnie rzecz biorąc, w zakresie fonetyki BT reprezentuje stan porównywalny do tego, jaki obserwuje się w większości tekstów starobiałoruskich XVI–XVII wieku należących do piśmiennictwa świeckiego.

Analogiczną konstatację można odnieść do stanu utrwalonych w zabytku zjawisk fleksyjnych. Niektóre z nich dokumentują silnie zaznaczone tendencje do przekształceń w obrębie poszczególnych kategorii morfologicznych przybliżających starobiałoruski system fleksyjny do stanu współczesnego (np. zaawansowane procesy adverbizacji formacji imiesłowowych na *-uczы /-eczy, -wszy*, co w konsekwencji spowodowało wykształcenie się białoruskich imiesłowów przysłówkowych), inne natomiast, wykazując wyraźne nawiązania regionalne, mogą okazać

&uact=8&ved=0ahUKEwiJ1JqIr7LNAhWkNJoKHeFbC0IQFggIMAE&url=http%3A%2F%2Fwysoty.com%2F0009%2F168.htm&usq=AFQjCNGpHNqCvSjHjY_rrpAqz0IU1vPSJg (18.06.2016).

³⁴ А.І. Жураўскі, *Гісторыя...*, s. 267.

się istotne przy ustalaniu genezy zabytku, jego lokalizacji terytorialnej (miejsca powstania bądź pochodzenia tłumacza)³⁵.

W zakresie leksyki zwraca uwagę dążenie autora zabytku do korzystania z nowych środków ekspresji językowo-stylistycznej, znajdujące swój wyraz w nasyceniu powieści aforyzmami, frazeologizmami, okazjonalizmami, zapożyczeniami, które miały przybliżyć ówczesnemu czytelnikowi nowe na gruncie białoruskim realia i szerzej – nową tematykę, stanowiącą świadectwo zainteresowania literaturą i tradycją europejską.

³⁵ Por. hipotezę T. Jasińskiej-Sochy [przypis 28].